

Корніяка О.М. Вивчення розвитку комунікативної компетентності студентів / О.М. Корніяка // Психолінгвістика: Зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – Вип.3. – С. 60 – 69.

УДК 159.946.3

**ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ
КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ**

**Ольга Корніяка
(Київ, Україна)**

У статті подано результати дослідження психологічних особливостей розвитку комунікативної компетентності, її основних складових у студентів – психологів і педагогів – у період їх професійної підготовки.

Ключові слова: комунікативна компетентність, комунікативна діяльність, комунікативні вміння та навички, професійна підготовка.

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей развития коммуникативной компетентности, ее основных составляющих у студентов – в период их профессиональной подготовки.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, коммуникативная деятельность, коммуникативные умения и навыки, профессиональная подготовка.

The article is presented the research results: psychological peculiarities of development of communicative competence, its basic components of psychologist students and teacher students – in the period of professional training of personality.

Key words: communicative competence, communicative activities, communicative abilities and habits, professional training of personality.

Актуальність дослідження. Реалізація нових освітніх цілей, зумовлених специфічними властивостями сучасності (глобалізацією усіх сфер життя, експансією сучасних технологій, інтенсивним впливом масової культури, засиллям ЗМІ, появою модерністських інтерпретацій реальності), неможлива без ґрунтовного науково-психологічного дослідження розвитку комунікативної компетентності, що є інструментом будь-якої діяльності особистості і входить – поряд із спеціальними знаннями та досвідом – у базову компетентність, потрібну працівнику для виконання дедалі складніших професійних завдань в умовах інформаційного різноманіття і появи багатофункціональних взаємин та взаємодій. В цих умовах надзвичайно актуалізується потреба у фахівцях з

високим рівнем розвитку комунікативної компетентності. Передусім це стосується професій типу “людина-людина”, до якого належать студенти – майбутні педагоги і психологи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Успішне просування в наукових пошуках у зв’язку з дослідженням проблеми розвитку комунікативної компетентності у процесі становлення фахівця у професіях типу «людина-людина» і досягнення взаєморозуміння серед колег-фахівців змушує нас ще раз повернутися до розгляду вже, здавалося б, з’ясованого питання. Воно пов’язане з потребою в запобіганні спотворенню значення певних термінів, а також з необхідністю усунення термінологічних розбіжностей у розумінні фахівцями відповідних понять. У зв’язку з цим вкажемо на приклади інтерпретаційної некоректності при тлумаченні ключового слова у словосполученні «комунікативна компетентність». За даними професора В.І. Лугового, англійське «competency» нерідко інтерпретується надто вузько – як “знання”. Насправді знання, обізнаність – це лише частина комплексу компетентностей людини, фахівця [2]. Стосовно проблеми нашого дослідження у складі комунікативної компетентності слід розрізняти такі компетентності, як комунікативно-мовленнєва, інтерактивна і перцептивна, за допомогою яких суб’єкт спілкування здійснює у процесі комунікативної діяльності обмін інформацією (розуміння її смислу та висловлення думок), вироблення спільної стратегії взаємодії та встановлення взаємин, сприймання та розуміння партнера зі спілкування.

В теорії й практиці спілкування сьогодення поширеним є ототожнення компетентності з компетенцією. Тим часом компетентність – це «реалізаційна спроможність» (К.В. Корсак) особи: поінформованість, досвідченість (зокрема, зорієнтованість), обізнаність, майстерність, діалогічність тощо. У свою чергу, компетенція – коло службових повноважень [2; 5]. Розрізнення цих понять у відповідному контексті забезпечує правильні орієнтири дослідникам.

Поза тим підґрунтям у розвитку комунікативної компетентності як складової професійної компетентності є, за У. Ордоном (2009), «стартові компетентності», до яких відносяться загальні гуманістичні знання, особистісна культура й

інтелектуальні вміння. Стартові компетентності стають вихідною точкою у формуванні ключових складових професійної компетентності (у нашому випадку – це психолого-педагогічна компетентність), до яких належить передусім комунікативна компетентність. Опосередковуючи реалізацію визначених фахом функцій і психолого-педагогічних завдань, комунікативна компетентність охоплює цілу низку ієрархічно підпорядкованих компетентностей: *інформаційну* компетентність, що виражається у чіткій комунікації і правильному передаванні інформації; *мовленнєву* компетентність, що включає культуру мови, правильність, виразність й естетичність мовлення; компетентність *соціальної взаємодії*, пов'язану зі встановленням контакту з іншими людьми, здатністю до залагодження конфліктів, вмінням діяти злагоджено у спілкуванні; компетентність у *сприйманні та розумінні іншої людини*, невіддільну від рефлексивності й емпатійності суб'єкта спілкування.

Зважаючи на важливість для людської життєдіяльності опанування комунікативної компетентності, ми поставили за **мету** дослідження визначення психологічних особливостей її розвитку на етапі фахової підготовки особистості – в період навчання у ВНЗ: мається на увазі з'ясування змістового наповнення комунікативної компетентності, взаємозв'язку між цим феноменом і його структурними складовими та особистісно-мотиваційними характеристиками, а також порівняльний аналіз її розвитку у студентів різного віку і фаху.

В результаті дослідження визначено модель комунікативної компетентності. Цей феномен являє собою складно організоване, внутрішньо суперечливе поєднання комунікативних знань, вмінь і навичок, що відображають цілі та результати здійснюваної суб'єктом комунікативної діяльності. Комунікативна компетентність об'єднує у своєму складі три головних групи здатностей (або вмінь), за допомогою яких суб'єкт реалізує у процесі діяльності та спілкування три основних функції: комунікативно-мовленнєву, соціально-перцептивну й інтерактивну [Див. докладніше: 4].

Результати емпіричного дослідження. В дослідженні, яке проводилося у 2009 році, брали участь студенти Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Г. Сковороди (111 чол.).

Для дослідження психологічних особливостей розвитку комунікативної компетентності студентів *першого і шостого* курсів – психологів і педагогів (“Початкове навчання”) – ми використали дані, отримані за допомогою таких методик: диференційно-діагностичного опитувальника Є.О. Клімова, експертної оцінки характеристик комунікативної компетентності, тесту «Вміння слухати», тесту «Вміння викладати свої думки», тесту «Взаємини з співрозмовником», методики вивчення комунікативних і організаторських вмінь (КОВ), методики оцінки способів реагування у конфлікті К.Н. Томаса, адаптованої Н.В. Гришиною. У дослідженні використовувалася також “Анкета” (окремі її пункти) з переліком можливостей і засобів підготовки для досягнення обраних професійних цілей, розроблена О.М. Кокуном (2008).

Описова статистика дала змогу узагальнити результати опитування досліджуваних за «Анкетою», що характеризує особливості професійної підготовки й поінформованість студентів.

Таблиця 1

Результати анкетування досліджуваних-студентів щодо особливостей професійної підготовки (у відсотках)

№	Параметри	Рівні розвитку	Частота (n)	Відсоток	Накопичений відсоток
1.	Взаємини з однокурсниками	Дуже низький	-	-	-
		Низький	-	-	-
		Середній	10	10,5	10,5
		Високий	75	78,9	89,5
		Дуже високий	10	10,5	100,0
		Усього	95	100,0	
2.	Взаємини з викладачами	Дуже низький	-	-	-
		Низький	-	-	-
		Середній	16	17,2	17,2
		Високий	66	71,0	88,2
		Дуже високий	11	11,8	100,0
		Усього	93	100,0	
3.	Відповідність здібностей	Недостатня	7	7,4	7,4

		Переважна	56	58,9	66,3
		Повна	32	33,7	100,0
		Усього	95	100,0	
4.	Інтерес до навчання (або потреба у навчанні)	Низький	-	-	-
		Середній	19	20,0	20,0
		Вищий від середнього	34	35,8	55,8
		Високий	38	40,0	95,8
		Дуже високий	4	4,2	100,0
		Усього	95	100,0	
5.	Відомості про умови й особливості професії	Немає	-	-	-
		Незначні	8	8,3	8,3
		Близько половини	27	28,1	36,5
		Істотні	44	45,8	82,3
		Майже повні	17	17,7	100,0
		Усього	96	100,0	
6.	Професійні знання та вміння на нинішньому етапі професійного навчання	Дуже низький	1	1,1	1,1
		Низький	9	9,6	10,6
		Середній	37	39,4	50,0
		Високий	43	45,7	95,7
		Дуже високий	4	4,3	100,0
		Усього	94	100,0	
7.	Намір працювати за професією	Відсутній	3	3,1	3,1
		Майже відсутній	4	4,2	7,3
		Невизначений	24	25,0	32,3
		Майже певний	40	41,7	74,0
		Остаточний	25	26,0	100,0
		Усього	96	100,0	
8	Ступінь готовності до самостійної професійної праці	Дуже низький	2	2,1	2,1
		Низький	9	9,6	11,7
		Середній	30	31,9	43,6
		Високий	47	50,0	93,6
		Дуже високий	6	6,4	100,0
		Усього	94	100,0	

Як видно з таблиці 1, взаємини з однокурсниками й викладачами, налагодження яких свідчить про інтерактивну здатність студента, здебільшого добрі – відповідно: 78,9 % і 71,0 % ; дуже добрі стосунки склалися з однокурсниками у 10,5 % досліджуваних, а з викладачами – у 11,8 % студентів. Про відповідність здібностей вимогам майбутньої професії здебільшого заявили 58,9 % досліджуваних, а про повну відповідність – 33,7 % . Потребу в навчанні, вищу від середньої, зафіксовано у 35,8% студентів, а високу – у 40% досліджуваних. У студентів наявні ґрунтовні знання про умови й особливості професії: неістотні відомості стосовно фаху мають лише 8,3 % досліджуваних. Відтак, добрих і дуже

добрих професійних знань та вмінь набула половина досліджуваних студентів. А вже 67,7% досліджуваних переконані, що працюватимуть за обраною професією. Нарешті, про свою готовність – добру і дуже добру – до самостійної професійної діяльності заявили 56,4 % студентів.

Таким чином, у студентів – і педагогів, і психологів – спостерігається здебільшого високий (40 %) і вищий від середнього (35,8 %) інтерес до навчання (професійної підготовки), а це один з найбільш важливих мотивів набуття професіоналізму і підвищення професійної кваліфікації. Тим часом, за даними дослідників, без інтересу до професії ефективність трудової діяльності людини не більша, ніж 85%, а без наявності здібностей – лише 30%. У досліджуваних психологів і педагогів зафіксовано – майже 93 % від усієї вибірки – наявність відповідності здібностей вимогам майбутньої професії.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика розвитку комунікативної компетентності студентів – психологів і педагогів (у відсотках)

№	Досліджувані (n=96)	Комунікативна компетентність: рівні розвитку				
		Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
1.	Психологи (перший курс)	4,0	28,0	20,0	32,0	16,0
2.	Психологи (шостий курс)	–	–	17,2	62,1	20,7
3.	Педагоги (перший курс)	–	–	23,8	66,7	9,5
4.	Педагоги (шостий курс)	–	–	33,3	52,4	14,3

Як видно з таблиці 2, від першого до шостого курсу зростає рівень сформованості комунікативної компетентності і у студентів-психологів, і у студентів-педагогів (здебільшого за рахунок середнього рівня). Проте у психологів цей процес має більш динамічний характер: у психологів-шестикурсників вже не зафіксовано низького і дуже низького рівнів її розвитку. Високий і дуже високий рівень розвитку комунікативної компетентності переважає у студентів-психологів шостого курсу (82,8%) порівняно зі студентами-педагогами (66,7%). У студентів-

першокурсників ситуація протилежна: відповідно 48% психологів і 70,2% педагогів мають високий і дуже високий рівні сформованості комунікативної компетентності.

Аналіз емпіричних даних, отриманих за допомогою методики (запропонованої К. Томасом і адаптованої Н.В. Гришиною) діагностування схильності особистості до конфліктної поведінки дав змогу дійти таких висновків щодо особливостей елімінування (розв'язання) конфліктної ситуації студентами – психологами і педагогами – на першому і шостому курсах.

Характерними способами поведінки особистості в конфліктній ситуації у досліджуваних-психологів першого курсу є *суперництво* і *приспосовання*. Натомість у психологів шостого курсу переважає *компроміс* як спосіб регулювання конфлікту.

Типовими способами поведінки особистості в конфліктній ситуації у студентів-педагогів першого курсу є *співробітництво* і *компроміс*. До того студенти-педагоги шостого курсу віддають перевагу так само цим способам поведінки, проте вони схильні більшою мірою до *компромісу*.

Як показало дослідження, *уникання* як спосіб поведінки в конфлікті (для нього характерні як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей) не властива досліджуваним студентам.

У зв'язку зі сказаним зауважимо, що (за К. Томасом) такі способи регулювання конфліктів, як суперництво, приспосовання і компроміс, мають деструктивний характер, оскільки в конфліктній ситуації або програє один із її учасників, а другий виграє, або програють обидва, бо йдуть на компромісні вчинки. І тільки співробітництво є продуктивною поведінкою в конфліктній ситуації, оскільки обидва її учасники досягають успіху.

Таблиця 3

Відмінності у розвитку комунікативної компетентності та її характеристик у студентів першого і шостого курсів

№	Параметри	Абсолютна кількість досліджуваних		Середнє вибіркове		Достовірність відмінностей: $P \leq 0,05$
		I курс	VI курс	I курс	VI курс	
1.	Комунікативна	46	50	3,54	3,94	0,05

	компетентність					
2.	Культура спілкування	46	50	3,59	4,22	0,001
3.	Мовна компетентність	46	50	3,24	3,94	0,001
4.	Навички слухання	46	50	3,41	4,32	0,001
5.	Навички говоріння	46	50	3,17	3,96	0,001
6.	Комунікативні знання	46	50	3,48	3,98	0,001
7.	Розумово-комунікативні здібності	46	50	3,46	4,16	0,001
8.	Вміння соціальної взаємодії	46	50	3,83	4,22	0,01
9.	Вміння вести розмову (спір)	46	50	3,46	4,22	0,001
10.	Вміння сприймати і розуміти іншу людину	46	50	3,70	4,40	0,001
11.	Вміння самопрезентації	46	50	3,11	3,98	0,001
12.	Володіння інтонацією, мімікою, пантомімікою	46	50	3,17	3,94	0,001

Результати оцінювання відмінностей у розвитку комунікативної компетентності та її складових по всій вибірці студентів (безвідносно до спеціалізації – педагоги і психологи) свідчать, що мають місце достовірні відмінності між розвитком комунікативної компетентності та її комунікативних, перцептивних й інтерактивних складових, а також між розвитком культури спілкування – у студентів першого і шостого курсів (див.: табл. 3).

Разом з тим не спостерігається відмінностей стосовно таких показників: вміння слухати, вміння викладати думки, здатність до взаємин із співрозмовником, комунікативні вміння і способи реагування в конфлікті.

Стосовно усіх виділених нами мотиваційних утворень, що визначають розвиток комунікативної компетентності та її складових, зафіксовано достовірні відмінності у їх становленні у студентів і першого і шостого курсів. Так само мають місце відмінності у розвитку вольових якостей, що справляють регулювальний вплив на процес становлення і реалізації складових комунікативної компетентності.

Таблиця 4

Міжкореляційні зв'язки у структурі комунікативної компетентності студентів

№	Параметри	Коефіцієнт кореляції, за Пірсоном: * - P = 0,01		
		Вся вибірка	Педагоги	Психологи
1.	Пізнавальний компонент	0,645*	0,582*	0,702*
2.	Мовна компетентність	0,637*	0,454*	0,720*
3.	Комунікативні знання	0,705*	0,800*	0,691*
4.	Вміння соціальної взаємодії	0,625*	0,606*	0,632*
5.	Вміння вести розмову (спір)	0,587*	0,484*	0,642*
6.	Вміння сприймати і розуміти іншу людину	0,541*	0,542*	0,569*
7.	Вміння слухати	0,052	0,218	-0,051
8.	Вміння викладати свої думки	-0,028	0,087	-0,069
9.	Здатність до налагодження взаємин із співрозмовником	-0,006	0,257	-0,152
10.	Комунікативні вміння	0,053	0,041	0,015
11.	Здатність до суперництва	0,052	-0,039	0,133
12.	Здатність до співробітництва	0,013	0,132	0,123
13.	Здатність до компромісу	0,100	0,142	0,074
14.	Здатність до уникання	0,126	0,038	0,183
15.	Здатність до пристосування	-0,174	-0,120	-0,205

Кореляційний аналіз (див.: табл. 4) дав можливість визначити взаємозв'язки у структурі комунікативної компетентності студентів. Відтак, показник комунікативної компетентності поєднаний високим ступенем позитивного кореляційного зв'язку з такими своїми характеристиками, як мовна компетентність, комунікативні знання, вміння соціальної взаємодії, вміння вести розмову (спір), вміння сприймати і розуміти іншу людину, а також із загальним (пізнавальним) показником. Тобто всі основні складові: комунікативно-мовленнєва, соціально-перцептивна й інтерактивна – визначають розвиток комунікативної компетентності. Це стосується як усієї вибірки студентів, так і окремих вибірок педагогів і психологів.

Разом з тим комунікативна компетентність не має статистично значущих кореляційних зв'язків з умінням слухати, вмінням викладати свої думки, здатністю до налагодження взаємин із співрозмовником, загальними комунікативними вміннями, а також із способами реагування в конфлікті: здатностями до суперництва, співробітництва, компромісу, уникання і пристосування. Лише щодо студентів-педагогів можна говорити про тенденцію до взаємозв'язку між комунікативною компетентністю і вмінням слухати та здатністю до налагодження взаємин із співрозмовником (див.: табл. 4). Тобто названі показники – через свою несформованість – не можуть визначати розвиток комунікативної компетентності студентів.

Таблиця 5

Кореляційні зв'язки комунікативної компетентності з показниками інших комунікативних й особистісних проявів студентів

№	Психологічні характеристики особистості	Коефіцієнт кореляції за Пірсоном: * - $P = 0,05$; ** - $P = 0,01$		
		Вся вибірка	Педагоги	Психологи
1.	Культура спілкування	0,635**	0,772**	0,583**
2.	Мотиваційний компонент (загальний показник)	0,591**	0,543**	0,632**
3.	Потреба у спілкуванні	0,614**	0,738**	0,576**
4.	Моральність	0,410**	0,627**	0,321*
5.	Вольовий компонент (загальний показник)	0,647**	0,508**	0,733**
6.	Впевненість у собі	0,601**	0,431**	0,671**
7.	Емоційність	0,588**	0,040	0,782**
8.	Самоконтроль	0,212*	0,165	0,195
9.	Розумово-комунікативні здібності	0,574**	0,559**	0,610**
10.	Організаторські вміння	0,161	0,271	0,095

Як видно з таблиці 5, комунікативна компетентність пов'язана високим ступенем позитивного кореляційного зв'язку з культурою спілкування – особливо у досліджуваних педагогів, виступаючи її операційним компонентом. Спостерігається також тісний статистично значущий зв'язок з розумово-

комунікативними здібностями досліджуваних. Тобто ці особистісно-комунікативні прояви взаємно визначають розвиток один одного.

Як відомо, розвиток комунікативної компетентності як інструмента суб'єкта спілкування детермінується його мотиваційними спонуканнями. Виміряні у процесі емпіричного дослідження такі особистісно-мотиваційні утворення, як потреба у спілкуванні й моральність, а також мотиваційний компонент (загальний показник) поєднані тісним статистично значущим позитивним зв'язком з комунікаційною компетентністю. До того більш щільний кореляційний зв'язок комунікативна компетентність має з потребою у спілкуванні у досліджуваних-педагогів, ніж у психологів. Це так само стосується зв'язку між комунікативною компетентністю і моральністю: він тісніший у педагогів, ніж у психологів. Все це можна пояснити особливостями і вимогами майбутнього фаху досліджуваних. Зокрема, у педагогів, що мають спеціалізацію «Початкове навчання», партнерами у навчальній і міжособистісній взаємодії виступатимуть передусім молодші школярі, що зобов'язує майбутніх вчителів до більш ретельного і морально детермінованого опанування і розвитку комунікативної компетентності як засобу передавання знань і вмінь дітям.

Кореляційний аналіз показав, що комунікативна компетентність має позитивний статистично значущий зв'язок з вольовим компонентом (загальний показник) і його складовими: впевненістю у собі, емоційністю, самоконтролем по всій вибірці досліджуваних. Ці вольові якості особистості забезпечують контроль і регулювання комунікативної поведінки у міжособистісній взаємодії. Разом з тим зазначимо, що і у педагогів, і у психологів не зафіксовано взаємозв'язку між комунікативною компетентністю і самоконтролем: можна говорити лише про тенденцію до такого зв'язку, тобто вони більш безпосередні у спілкуванні. Так само не спостерігається зв'язок між комунікативною компетентністю й емоційністю педагогів (див.: табл. 5).

У результаті дослідження ми дійшли таких **висновків**:

- Студенти, котрі вже здійснили професійний вибір і добре знають про залежність між бажаними результатами професійної діяльності й її знаряддями

(операціональними засобами), розглядають – на етапі професійної підготовки – комунікативну компетентність як інструмент діяльності й вдосконалюють її як професійно цінний чинник – важливу особливість суб'єкта спілкування, що дає змогу опанувати професію і добитися успіху в ній.

- У досліджуваних – студентів-психологів і педагогів виразно окреслюється динаміка у розвитку комунікативної компетентності від першого до шостого курсу. На початку навчання у ВНЗ у них спостерігаються достовірні відмінності у розвитку комунікативної компетентності та низки її характеристик, які у міру набуття досвіду спілкування, поповнення комунікативних і фахових знань та вмінь майже зникають – виняток становлять вміння мовленнєвої взаємодії, за допомогою яких відбувається формування і формулювання думки і які потребують, крім природного, ще й цілеспрямованого розвитку. До того позитивні зміни у психологів відбуваються інтенсивніше, ніж у педагогів.

- Як кореляційний показав аналіз, комунікативна компетентність пов'язана тісними структурно-функціональними зв'язками передусім зі своїми операційними характеристиками – комунікативно-мовленнєвими, перцептивними та інтерактивними вміннями. Вона поєднана високим ступенем кореляційного зв'язку з культурою спілкування, будучи операційною складовою останньої.

- Психологічним підґрунтям для розвитку і реалізації у процесі спілкування комунікативної компетентності (всіх її складових) є потребово-мотиваційні утворення особистості студента: зокрема, моральні уявлення, потреба у спілкуванні, особистісна спрямованість, морально орієнтовані особистісні якості. Як засвідчив аналіз результатів дослідження, сформованість відповідних якостей вольової сфери (впевненості у собі, самоконтролю, ініціативності тощо) сприяє розвитку комунікативної компетентності особистості.

- Період навчання студента у вузі є значущим і навіть вирішальним не тільки для професійної діяльності майбутнього педагога чи психолога, а й для

їх комунікативної діяльності й розвитку інструмента суб'єкта спілкування – комунікативної компетентності, оскільки і педагогічна, і корекційно-розвивальна діяльності здійснюються у формі міжособистісної взаємодії. Це підтверджується й існуванням причинно-наслідкового зв'язку між якістю професійної підготовки і розвитком комунікативної компетентності. Завдяки розвитку студентом у процесі здобування професіоналізму комунікативної компетентності поглиблюється його психолого-педагогічна компетентність, що дає можливість реалізувати у фаховій роботі такі функції: *інформаційну, соціально-перцептивну, інтерактивну*.

У **перспективі** дослідження – вивчення розвитку комунікативної компетентності на подальших етапах набуття особистістю професіоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алькема В.Г. Механізм формування професійної компетентності молодшого спеціаліста під час виробничої практики // Нові технології навчання: Наук. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти; МОН України, 2009. – Спец. вип. 59. – С. 49-53.
2. Англо-український словник: Близько 65 тис. слів / Склали Подвезько М.Л., Балла М.І. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій; Альбертський університет, 1988. – С. 3 – 8.
3. Климов Е.А. О становлении профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд): Учебное пособие / Е.А. Климов. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 176 с.
4. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – Вип.3. – С. 294 – 316.
5. Луговий В.І. Дослідницько-інноваційна діяльність науково-педагогічних працівників як умова їх професійного становлення (теоретичний і практичний аспекти) / Нові технології навчання: Наук. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти; МОН України, 2009. – Спец. вип. 59. – С. 3 – 8.